

Simon Zsolt (1981) PhD, régész, az MTA Nyelvtudományi Intézetének tudományos munkatársa. Kutatási területe a hettitológia és az indogermánisztika. Az MTA 2014-ben „Akadémiai Ifjúsági Díj”-jal tüntette ki.

Legutóbbi írása az *Ókorban*: *Kária és Karkiša? Egy hettita-kori régio lokalizálásáról* (2012/1).

Hattuša végnapjai – avagy hogyan lesz egy fővárosból falu?

Simon Zsolt

Az ezredfordulóig az volt a közvélekedés, hogy Hattušát, az ókori Kelet egyik nagyhatalmának, a Hettita Birodalomnak a fővárosát barbár hódítók gyújtották fel, rombolták le és fosztották ki valamikor a Kr. e. 12. század kezdetén, halálos csapást mérve egyúttal a Hettita Birodalomra is. Ma már tudjuk, hogy a Hettita Birodalom valójában széthullott, ahogy a hatalmi centrumok délre, illetve délkeletre tevődtek át, töretlenül folytatva a Birodalom kulturális hagyományait¹ – a hivatalos nyelv és az ahhoz kapcsolódó írás kivételével: az új államok hivatalos nyelve ugyanis már nem a hettita volt (melynek lejegyzésére az ékírást használták), hanem a rokon luví, amely már a Hettita Birodalomban is a köznyelv szerepét töltötte be (lejegyzésére viszont a hieroglif luví írásrendszert használták). Még fontosabb azonban, hogy az is kiderült, Hattuša nem erőszakos véget ért, hanem fokozatosan alakult át fővárosból – faluvá. Noha a részleteket a hattušai finomkronológia és írásos források hiányában nagyon sok esetben homály fedi, már most érdemes áttekinteni, mennyit is tudunk erről az igen érdekes folyamatról. Jelen dolgozat erre tesz kísérletet.²

1. A hettita városfogalom problémái

A város mint olyan fogalma még egy kultúrán, sőt egy országon belül is változhat (gondoljunk arra, hány falut minősítettek városnak a mai Magyarországon), és egy főváros sem feltétlenül mutat városias jegyeket (itt gondoljunk a fiatal Török Köztársaság Ankarájára – mely város Isztambulhoz szembeni hátrányát azóta is legfeljebb adminisztratív értelemben dolgozta le). Hattuša esetében természetesen egyik sem kétséges, ám jobban megértjük hanyatlásának történetét, ha szemügyre vesszük, mit is értettek a hettiták város alatt – már amennyiben ezt meg tudjuk mondani.

Hettita szövegeink e tekintetben kevésbé vannak segítségünkre. Minden településnevet egyformán jelölnek (egy, a név elé helyezett, URU olvasatú ékjellel), legyen az tanya vagy épp a főváros. Ám ez a Mezopotámiától örökölt írásrendszer sajátossága, így nem szükségszerűen tükrözi a saját kategorizálásukat. Annál zavaróbb, hogy eddigi ismereteink szerint e szövegek tényleg csak egyetlen fogalmat használtak a településekre (ez a *hāppir(ij)a-*), ismételtlen bármire, a falutól a fővárosig, így úgy tűnik, nem tettek ezek között különbséget, legalábbis fogalmi síkon. A kérdés egy érdekes aspektusára világít rá ugyanakkor a szó eredete, melynek alapja az „üzlet, kereskedelem” jelentésű hettita főnév, így a város hettitául eredetileg annyit tett: „az üzlet/kereskedelem helye, piac”.³

A másik lehetőség, hogy régészeti oldalról közelítjük meg a kérdést: hogyan nézett ki egy tipikus hettita város? Voltak-e olyan kötelező vagy jellegzetes elemei, mint mondjuk egy római vagy muszlim városnak? Ennek megválaszolását egyszerre segíti és hátráltatja a hettita régészet egyoldalúsága: a kilencvenes évekig a hettita régészet Hattuša-központú volt, azóta pedig – az új ásatásoknak köszönhetően – város-központú (pontosabban: nagyméretű településekre koncentráló). Ez egyfelől hasznos a mi szempontunkból, hiszen a hettita városokra vonatkozó ismeretanyag ugrássze-

rűen megnőtt, másfelől a lehatárolás kérdésében, illetve az egyszerűbb települések kérdésében alig történt valamilyen előremozdulás. Andreas Schachner, Hattuša jelenlegi ásatója szerint van egy olyan jellegzetesség, amely tipikusnak nevezhető a hettita városok esetén: ez pedig nem más, mint a templomok, az erődítmények és az adminisztratív épületek minden régiót átfogó egységes architektúrája, valamint a víz- és gabonátározók megléte és ismételten minden régiót átfogóan egységes építésze.⁴ Ha valahol ezek az elemek mintaszerűen és kiemelkedő számban előfordultak, az éppen Hattuša volt (vö. még lentebb).

Itt kell kitérni egy széles körben elterjedt feltételezésre is, miszerint Hattuša nem valódi város volt, hanem csak királyi székhely és kultuszközpont.⁵ Ezzel szemben mind a közemberek, mind a birodalmi elit lakónegyedei, illetve lakóházai megtalálhatóak Hattušában, emellett kulcsfontosságú gazdasági létesítmények (víz- és gabonátározók), nem is említve a Felsőváros (ideiglenes) fazekasnegyedét, vagyis egy teljesen funkcionáló, gazdaságilag is aktív településsel állunk szemben.⁶

Végezetül e feltételezés kapcsán kell megemlíteni egy olyan kérdéskört, amely igencsak összefüggésben áll a hettita városok természetrajzával: a kultuszokat és a nagyszámú ünnepet. Egyfelől minden jelentősebb település rendelkezett legalább egy Viharistennel, adott esetben egy egész helyi pantheonnal. Másfelől minden jelentősebb település helyt adott egy vallási ünnepnek, vagy legalábbis egy birodalmi vallási ünnep egyik állomása volt (bizonyos nagyobb ünnepek szerves részét képezte, hogy az uralkodó és kísérete végiglátogatott bizonyos településeket). Ezek az ünnepek (melyeket mind az írott, mind a régészeti anyagból jól ismerünk) nem a misztériumkultuszok obskúrus helyeken tartott, zártkörű rendezvényei voltak, ahol a beavatottság mértékétől függően értett valaki valamit vagy épp semmit, hanem bővérű spektakulumok: az uralkodó (vagy a királyi család más tagja) és az előkelők (hivatalnokok, papok) felvonulása, áldozatokkal, zenészekkel, táncosokkal, akrobatákkal és sporteseményekkel gazdagítva. Természetesen magához Hattušához is több ilyen ünnep kötődött (mint például az egyik legnagyobb, a KILAM, azaz Kapuzat-ünnep).

2. A fénykor

Hattuša hanyatlásának megértéséhez egészen a Kr. e. 13. századig kell visszamennünk. Hattuša fénykorában járunk, egy kiterjedt, valódi birodalmi fővárosban. A több kilométer hosszúságú erődítménnyel körülvett város szíve a királyi palotakomplexum (ma: Büyükkale), tőle északnyugatra az ún. Alsóváros terül el, benne a monumentális ún. Nagy Templommal (feltehetően a főisten[ek] temploma), az adminisztrációs ügyek egyik központjával és a körülötte levő lakónegyeddel, továbbá az ún. Házzal a Domboldalban, amely az egyik írónoki központ. A város fölé északon a ma Büyükkayának hívott hegy magasodik, amely főképp gabonátározóknak ad helyet. A palotakomplexumtól délre terül el az ún. Felsőváros, mely hatalmas víztározóknak, egy több mint két tucat templomból álló templomnegyednek és az elit házainak ad otthont. Utóbbi a ma Sarikalenak hívott sziklás csúcs környéke: az előtte fekvő völgy, illetve a Sarikale és a Yeniceale közötti hátság, az utóbbi helyen kiásott palota valószínűleg a testőrparancsnoké

(GAL MEŠEDI, általában a nagykirály rokona) volt.⁷ A város lakosságát tehát elsősorban a birodalmi elit alkotja, az uralkodócsalád és a magas rangú tisztviselők (melybe hettita felfogás szerint a papság is beletartozott) és a hozzájuk tartozó (szöveges forrásaink alapján ugyancsak kiterjedt) udvartartás, illetve kíséret.

Az első törés a város életében a Kr. e. 13. század folyamán következik be. Ekkortájt a templomnegyed legtöbb templomát elhagyják, és helyükön fazekasműhelyek létesülnek (a Sarikale előtti völgyben sem laknak többé). Meglehetősen szokatlan esemény, amely gondos magyarázatot igényel. A kutatásban arra szokás utalni, hogy a Kr. e. 13. század első felében történt az a példátlan esemény is, hogy egy hettita nagykirály (jelesül II. Muwattalli) áthelyezte a fővárost, mégpedig délre, Tarhuntaššába. A szövegek szerint az isteneket is magával vitte, amely így rögtön magyarázatot is nyújtana a változásra.⁸ Fia, III. Muršili azonban visszaköltöztette a fővárost Hattušába – amely ott is maradt a Birodalom végéig –, és a templomokat részben újra használatba vették. Bár az egész csak rövidke közjáték volt, kiválóan megmutatja, milyen törekény is volt a „nagyvárosi” lét, mennyire függött Hattuša grandiozitása attól, hogy a birodalom fővárosa, és így mind az adminisztratív, mind a vallási elit központja volt. A következőkben majd látni fogjuk, mi történik akkor, ha az elit már nem tér vissza.

Am az ezt az epizódot követő időszakban (III. Hattušili, IV. Tudhaliya, II. Šuppiluliuma) a Hettita Birodalom még hatalma csúcán áll, Anatólia és Szíria nagy része a kezén van, hettita csapatok szállnak partra Cipruson, és a hettiták szemében felkapaszkodottnak számító Asszíriát nem számítva Egyiptommal együtt uralják az ókori Keletet (*Pax Hethitica*). Ennek megfelelően Hattuša továbbra is épül-szépül (ezen a ponton megjegyzendő: az az ezredfordulóig népszerű elképzelés, hogy a Felsővárost csak ekkor, a Kr. e. 13. században építették ki [„Tudhaliyaváros”], időközben tévesnek bizonyult, mivel a Felsővárost már a Kr. e. 16. században használatba vették).⁹ IV. Tudhaliyához köthető ugyanis a város szélén található yazilikayai sziklaszentély egyik kamrájának monumentális reliefs programja, fiához, II. Šuppiluliumához pedig egy másik kamra apja mauzóleumaként való kialakítása.¹⁰ Ugyancsak neki köszönhető a nišantaši monumentális hieroglif luvi sziklafelirat is, amely dicső tetteiről számol be. Sőt, Andreas Schachner úgy véli, a királyi palotakomplexum előtti térség épületei is II. Šuppiluliuma építési programjához kötődnek: ide tartozna a 31. számú templom; a Nišantepe épülete, amelyet Schachner az uralkodó apjának mauzóleumával azonosít; és az a kultikus „kamra” (Kammer 2), amelynek falán a SÜDBURG néven ismert hieroglif luvi felirat olvasható.¹¹ Bár ennek az építési programnak a létezése erősen megkérdőjelezhető (a Kammer 2 az újabb kutatások szerint még őse, I. Šuppiluliuma idején épült;¹² a mauzóleumról már láttuk, hogy másutt épült meg¹³), a fentiek fényében kétség sem fér hozzá, hogy Hattuša az utolsó ismert uralkodó koráig folyamatosan épült.

3. A város felhagyása

Mindezek ellenére Hattušát felhagyták. Mindössze három tényező világos és egyértelmű, egyelőre minden más többé-kevésbé gondolat kísérlet.¹⁴

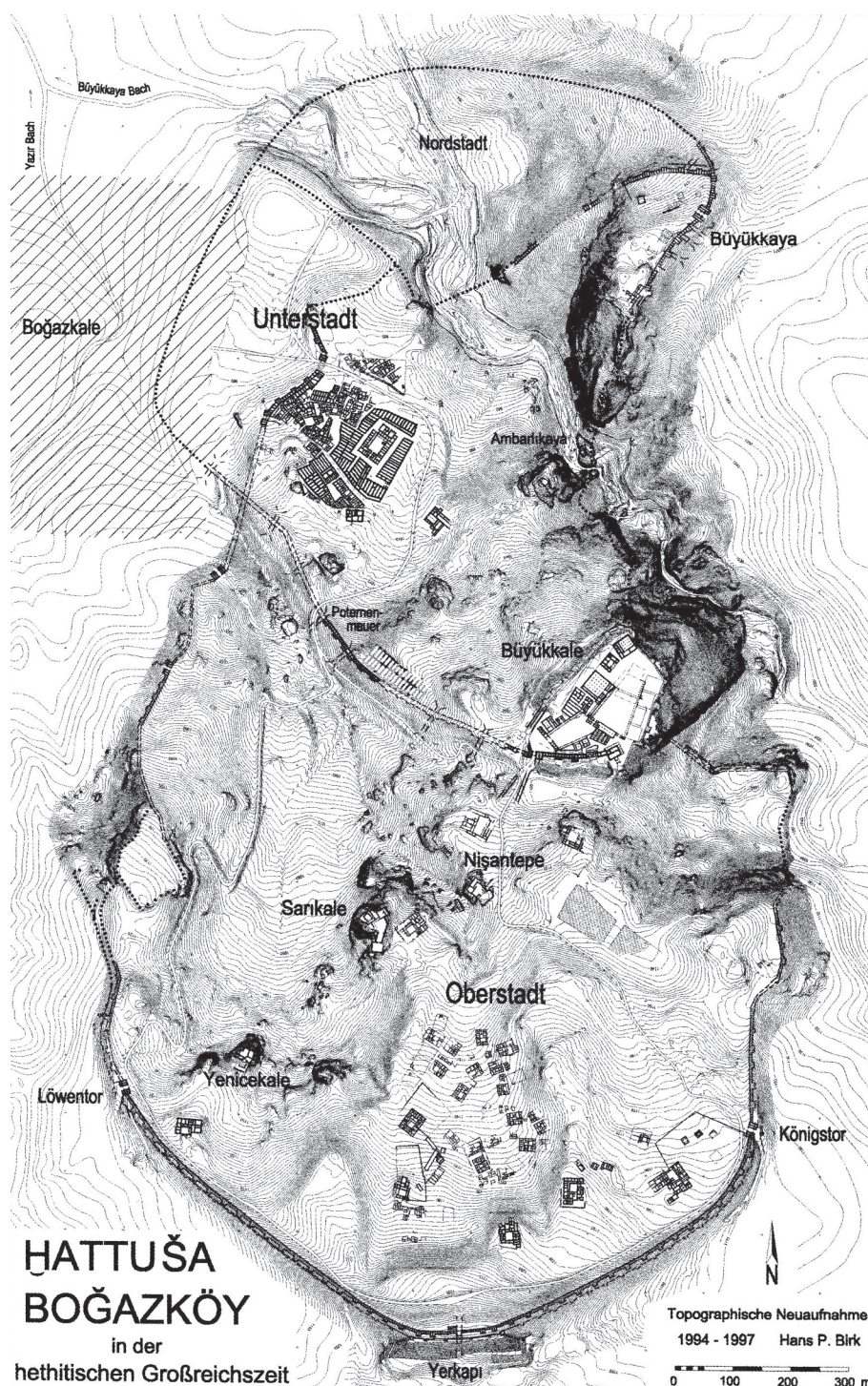
Először is, nincsen pusztulási horizont, csak egyes (jellemzően adminisztratív) épületek égtek ki, mely kiegészék között azonban nincs stratigráfiai kapcsolat, így nem tudjuk, egymáshoz képest milyen időtávolságon belül égtek le. Ez rögtön megkérdőjelezi a város végét jelentő ostrom hipotézisét. Ezzel áll összhangban a második megfigyelés, miszerint a várost szó szerint kitakarították. Kiegészék, összeomlott épületek esetén elváránk, hogy a berendezési tárgyak legalább egy része megmarad, de gyakorlatilag alig találtak valamit a régészek. Ezt hagyományosan azzal magyarázták, hogy a várost elpusztító ellenség elvitt mindent. De egy ellenség mióta gyűjti be még a konyhai edényeket is? S rendelkezik-e egyáltalán egy várost ostromló ellenség olyan szállítóeszközökkel, hogy az utolsó szögig mindent elvigyen? Valószínűbb tehát, hogy az épületeket tudatosan felhagyták és felszámolták, s egykori tulajdonosaik elvitték magukkal mindent, amire az új helyen szükségük lehetett.

A harmadik megfigyelés pedig az, hogy a városi archívumok és a könyvtár II. Šuppiluliuma tábláival (illetve pecsétlenyomataival) végződnek. A várost tehát vagy az ő uralkodása, vagy az utódja alatt hagyták el.

Mi az, amit ezen felül sejthetünk? A döntés okát, például. Hattuša geopolitikai fekvése korántsem volt kedvező: bár kelet–nyugati irányban némi ráhagyással a Birodalom közepén feküdt, észak–déli irányban nézve túlon túl közel futott az északi határ, amelynek túloldalán a múltban oly sok problémát okozó kaškák laktak, és igencsak messze terültek el a déli, tengerparti tartományok, amelyek ekkoriban igen sok problémával küszködtek az Égeikum felől érkező hajósok miatt. Hamarosan ők fogják majd elpusztítani Ugaritot, és telepednek meg Kilikiában és a Levante északi részén (ám szinte azonnal asszimilálódnak a hettita utódállamokban).

Így logikusnak tűnik egy délebbi székhely választása, ahogy II. Muwattalli erre egyszer már kísérletet is tett.¹⁵ Ezt az is alátámasztja, hogy a közép-anatóliai hettita utódállamok (melyeket az asszír források nyomán Tabalnak hívunk) súlypontja a Halys folyótól (ma Kızıl Irmak) délre került.

Azt viszont egyáltalán nem tudjuk, hová helyezték át a fővárost.¹⁶ Nem utolsósorban azért, mert nem tudjuk, mi történt II. Šuppiluliumával és esetleges utódaival. Az biztos, hogy a délkeleti területeken, Karkamiš központtal folytatódott egy hettita (minden bizonnyal rivális) nagykirályság. De Šuppiluliuma (vagy utóda) ide nem tehetette át a székhelyét, mivel itt a dinasztia egy másik ága uralkodott. Így a hettita nagykirálynak (és csonka királyságának) maradt Közép-Anatólia – innen valóban ismerünk is nagykirályokat. Ám ők csak a Kr. e. 8. században adatoltak, és a címen magán kívül jószerével nincs más bizonyítékunk a két dinasztia közötti kapcsolatra (bár helyi forrásaink nincsenek is a két időszak között). És végül azt sem tudjuk, kik voltak Šuppiluliuma utódai: csak olyan felirataink vannak ebből az időszakból, amelyeknek még a datálása is vitatott, nemhogy a rajtuk szereplő nagykirályok azonosítása

1. kép. Hattuša (Seeher 2002, 157 nyomán)

(Hartapu feliratai, az ANKARA-ezüsttál és a KARAHÖYÜK [ELBİSTAN]-felirat).¹⁷

De térjünk vissza a Városba, és nézzük meg, mi lett belőle. Az adminisztratív és vallási elit s kíséretük elvonulásával a város nagy része elnéptelenedett. Korábban, amikor II. Muwatalli áthelyezte a fővárost, Hattuša-ba egy magas rangú hivatalnokot nevezett ki kormányzóul: Mittannamuwát, a főírnokot.¹⁸ Talán most is így történt, de nem tudjuk, hiszen nincsenek forrásaink (bár az alább bemutatandó események tükrében ez aligha valószínű). Bárhogyan is, még egy kormányzónak sincs szüksége a teljes uralkodói és birodalmi adminisztrációra. Így nem volt többé igény az általuk használt épületek, a palota, a templomok és az adminisztratív épületek fenntartására. S mivel okkal tehetjük fel a központi hatalom meggyengülését is (lásd fentebb), nemcsak igény, hanem lehetőség sem akadt a fenntartásra. Elhagyatottan omladoztak, és így egyre könnyebben váltak tűz martalékává az immáron üres épületek.

A lakosság itt maradt része folytatta hétköznapi életét, de (a központi hatalom meggyengülése okán) nem voltak eszközei a kifinomult rendszerek, mint a gabonátározók vagy a víztározók folyamatos működtetésére és karbantartására, így idővel azok is beomlottak, összedőltek, feltöltődtek. Mindez gyorsan lejátszódott, így az ettől az infrastruktúrától függő lakosság életszínvonala rövid idő alatt meghökkentő mértékben zuhant, ráadásul az állami ünnepek valószínűleg szintén eltűntek, mivel átkerültek az új fővárosba. Hattuša, az ókori Kelet egyik nagyhatalmának fővárosa egy unalmas, poros vidéki faluvá változott, ahol már csak az impozáns romok emlékeztettek az egykori dicsőségre.

4. A bevándorlók

E vidéki, falusias Hattuša még sokáig háborítatlanul eléledéghetett volna, ahogy számos hettita birodalmi település stratigráfiája sem mutat sem hiátust, sem törést ekkor, a késő bronzkor – korai vaskor váltáskor (például Gordion, Kaman-Kalehöyük, Tille Höyük, Lidar Höyük, Norşuntepe, Kilise Tepe, Tell Afis, Kinet Höyük, Porsuk/Zeyve Höyük – itt természetesen csak a megtelepedettség folyamatosságáról van szó, nem etnikai vagy politikai kontinuitásról). Egy már említett sajátossága azonban alapvetően megkülönböztette Hattušát a többi várostól: a határ közelsége. A Hettita Birodalom északi határát ne úgy képzeljük el, mint a vassüggönyt. Nemcsak politikailag volt felettebb változékony, hanem társadalmilag is igen könnyen átjárható volt.¹⁹ Így nem csodálkozhatunk azon, hogy a messzire eltávozott és amúgy is meggyengült központi hatalom nem tudta megakadályozni (ha egyáltalán tudott róla), hogy egyre több bevándorló szivárogon be és telepedjen le az egykori főváros-

ban (először a Büyükkayán, majd a város többi részén is).²⁰ Az ő technikai színvonaluk jóval alacsonyabb volt egy vidéki hettita város lakóinál: például eleinte (a korai vaskor első fázisában) még megpróbálták utánozni a hettita korongolt kerámiát, de ennek az amúgy sem magas aránya (az összes kerámialelet egyharmada) drasztikusan lecsökkent a korai vaskor további két fázisában a bevándorlók saját hagyománya, a korongolatlan kerámia javára. Figyelemre méltó, hogy formakincsükben a kerámiák visszatérést jelentenek a pre-hettita (kora és középső bronzkor) kerámiájához (és ugyanazt mutatják más leletek is, például az orsógombok). Az újonnan érkezetteknek éppen a fejletlenségük vált az előnyükre: szemben a városlakókkal, ők nem függtek a hettita infrastruktúrától, mivel önfenntartó földművesek és állattenyésztők voltak. Számukra a romos Hattuša kifejezetten csábító volt, számos forrásával, kőbányaként hasznosítható elhagyott épületeivel, málladozó, de még kitaró és ezért használható erődítményeivel. Régebben azt feltételezték: a hettita kerámia továbbélése azt bizonyítja, hogy az utolsó helyi lakosok még együtt éltek a bevándorlókkal. Am ez nem hettita kerámia volt, hanem csak annak utánzata, amely viszont a hettita hatalom meggyengülésével, illetve visszahúzódásával elvesztette vonzerejét. Így végül nem tudjuk pontosan, mi lett az utolsó hettiták sorsa Hattušában. Vagy beolvadtak az újdonsült jövevények közé, vagy maguk is délre költöztek. Mindenesetre néhány évtizeden belül teljesen eltűnt a hettita anyagi kultúra az egykori hettita fővárosból.

Az utolsó hettitákkal eltűnt a nyelvük is. Nem tudjuk, kik voltak a bevándorlók: kézenfekvő a kaškákát feltételezni, és a kutatás így is tesz, amire a közvetlen bizonyíték az lenne, hogy a bevándorlók kerámiája közeli párhuzamokat mutat a kaška területek egy részén, a mai Çorum, Samsun és Amasya provinciákban, vagyis Hattuša és a Fekete-tenger közötti vidéken a terepbejárások során talált kerámiával.²¹ Bárkik is voltak, hettita szempontból a terület biztosan elveszett, mivel a hettita civilizáció örököseinek legészakibb írásos emlékei is csak jóval Hattušától délre kerültek elő (Alişar Höyük és Çalapverdi), s amikor évszázadokkal később Hattušából (és környékéről) újra írásos emlékek kerülnek elő, azok már phryg nyelven íródnak. Izgalmas kérdés, hogy mikor és hogyan veszítette el a város a nevét. Ezt nem tudjuk, de vélhetően a nyelvsváltással függ össze. Több mint négyszáz évvel későbből (amikor Hattuša helyén már rég egy phryg erődítmény állott), az imént említett Alişar Höyükről származik egy cserép, melybe a következő nevet karcolták: *Hattusamuwas*. Egy földrajzi név és a *muwa-* („erő, hatalom”) szó kombinációja tipikusan luvi név (lásd mint fent Mittannamuwa). Nem tudjuk, mi indította a szülőket e névadásra, csak annyi bizonyos, hogy addigra Hattuša, a Hettita Birodalom grandiózus fővárosa már csak az emlékekben létezett.

Jegyzetek

- 1 A Hettita Birodalom végének kevésbé dramatikus leírásaihoz lásd újabban pl. Harmanşah 2011 és Strobel 2008.
- 2 Hattuša legújabb, a nagyközönség számára is befogadható áttekintéséhez lásd Seeher 2006b és Schachner 2011a.
- 3 Friedrich-Kammenhuber-Hoffmann 1991–2007, 249, irodalommal.

- 4 Schachner 2011b, 98.
- 5 Lásd legújabban Neve 1996, vö. még Hawkins 1992.
- 6 Vö. Schachner 2011b, 98.
- 7 Schachner 2009, 31–40; 2010, 161–164. A Sankale előtti völgy ún. Badezimmerhaus-Horizontjához lásd Seeher 2008, 7, irodalommal.
- 8 Schachner 2011b, 93–94, irodalommal.

- 9 Lásd főleg Seeher 2006a klasszikus dolgozatát. A Felsővárost körülvevő falak is a Kr. e. 16. századból erednek, lásd Simon 2011.
- 10 Yazılıkayához a legújabb kézikönyv Seeher 2011.
- 11 Schachner 2011b, 95–96.
- 12 Oreshko 2012.
- 13 A mauzóleum helye (vagyis a két említett javaslat közötti választás) igen régóta vitatott kérdés, kielégítő megoldást nyújt azonban Singer 2009, 182–186, irodalommal.
- 14 Minderre részletesen lásd Seeher 2001 alapvető dolgozatát.
- 15 Az ő kísérletéhez lásd elsősorban Singer 2006.
- 16 Egyedülként Bemporad 2006, 73–74, 77 tett konkrét javaslatot (Karkamıştól délre), amely azonban geopolitikailag teljesen logi-

- kátlan (vö. Simon 2009, 264, 32. jegyzet) – s ma már tudjuk, hogy bizonyosan téves, mert ott az előbb említett bevándorlók révén W/Pala/stin(i) királysága jön létre.
- 17 Hartapuhoz lásd legutóbb Bryce 2007; az ANKARA-felirat körüli kiterjedt vitához lásd kül. Simon 2009 és Giusfredi 2013, mindkettő átfogó irodalommal; a KARAHÖYÜK uralkodójához lásd legutóbb Simon 2013, átfogó irodalommal.
- 18 Hattušához ebben az időszakban lásd Singer 2001.
- 19 Glatz–Matthews 2005, 54.
- 20 Az átmenet alapvető összefoglalása Seeher 2010, irodalommal.
- 21 Lásd legutóbb Seeher 2010, 224–226, irodalommal.

Bibliográfia

- Bemporad, Andrea 2006. „Considerazioni sulla fine dell'impero ittita”: *Kaskal* 3, 69–80.
- Bryce, Trevor 2007. „The Secession of Tarhuntašša”: Detlev Groddek – Marina Zorman (szerk.): *Tabularia Hethaeorum. Hethitologische Beiträge. Silvin Košak zum 65. Geburtstag*. DBH 25. Wiesbaden, 123–129.
- Feliu, Lluís et al. (szerk.) 2013. *Time and History in the Ancient Near East. Proceedings of the 56th Rencontre Assyriologique Internationale at Barcelona. 26-30 July 2010*. Winona Lake.
- Friedrich, Johannes – Kammenhuber, Annelies – Hoffmann, Inge 1991–2007. *Hethitisches Wörterbuch III/1*. Heidelberg.
- Giusfredi, Federico 2013. „Further Considerations on the ANKARA Silver Bowl”: Feliu 2013, 665–679.
- Glatz, Claudia – Matthews, Roger 2005. „Anthropology of a Frontier Zone: Hittite-Kaska Relations in Late Bronze Age North-Central Anatolia”: *BASOR* 339, 47–65.
- Harmanşah, Ömür 2011. „Moving Landscapes, Making Place: Cities, Monuments and Commemoration at Malizi/Melid”: *Journal of Mediterranean Archaeology* 24, 55–83.
- Hawkins, J. David 1992. „Hattusa: Home to Thousand Gods of Hatti”: Joan Goodnick Westenholz (szerk.): *Capital Cities. Urban Planning and Spiritual Dimensions*. Jerusalem, 65–82.
- Neve, Peter 1996². *Hattuša. Stadt der Götter und Tempel*. Mainz am Rhein.
- Oreshko, Rostislav 2012. *Studies in Hieroglyphic Luwian: Towards a Philological and Historical Reinterpretation of the SÜDBURG inscription*. Doktori értekezés. Freie Universität, Berlin.
- Schachner, Andreas 2009. „Die Ausgrabungen in Boğazköy-Hattuša 2008”: *Archäologischer Anzeiger* 2009, 21–72.
- Schachner, Andreas 2010. „Die Ausgrabungen in Boğazköy-Hattuša 2009”: *Archäologischer Anzeiger* 2010, 161–221.
- Schachner, Andreas 2011a. *Hattuscha. Auf der Suche nach dem sagenhaften Großreich der Hethiter*. München.
- Schachner, Andreas 2011b. „Von einer anatólischen Stadt zur Hauptstadt eines Großreiches – Entstehung, Entwicklung und Wandel Hattušas in hethitischer Zeit”: *Mesopotamia* 46, 79–101.
- Seeher, Jürgen 2001. „Die Zerstörung der Stadt Hattuša”: Gernot Wilhelm (szerk.): *Akten des IV. Internationalen Kongresses für Hethitologie. Würzburg, 4.-8. Oktober 1999*. StBoT 45. Wiesbaden, 623–634.
- Seeher, Jürgen 2002. „Hattuša-Boğazköy – Hauptstadt des Reiches. Die Entwicklung der Stadtanlage und ihr Ausbau zur Großreichs-metropole”: *Die Hethiter und ihr Reich. Das Volk der 1000 Götter*. Stuttgart, 156–163.
- Seeher, Jürgen 2006a. „Hattuša – Tuthalija-Stadt? Argumente für eine Revision der Chronologie der hethitischen Hauptstadt”: Theo P. J. van den Hout (szerk.): *The Life and Times of Hattusili III and Tuthaliya IV. Proceedings of a Symposium Held in Honour of J. De Roos, 12-13 December 2003, Leiden*. PIHANS CIII. Leiden, 131–146.
- Seeher, Jürgen 2006b. *Hattuscha-Führer. Ein Tag in der hethitischen Hauptstadt*. Istanbul.
- Seeher, Jürgen 2008. „Abschied von Gewusstem. Die Ausgrabungen in Hattuša am Beginn des 21. Jahrhunderts”: Gernot Wilhelm (szerk.): *Hattuša – Boğazköy. Das Hethiterreich im Spannungsfeld des Alten Orients. 6. Internationales Colloquium der Deutschen Orient-Gesellschaft. 22.-24. März 2006, Würzburg*. CDOG 6. Wiesbaden, 1–13.
- Seeher, Jürgen 2010. „After the Empire: Observations on the Early Iron Age in Central Anatolia”: Itamar Singer (szerk.): *ipamati kistamati pari tumatimis. Luwian and Hittite Studies Presented to J. David Hawkins on the Occasion of His 70th Birthday*. Tel Aviv, 220–229.
- Seeher, Jürgen 2011. *Götter in Stein gehauen. Das hethitische Felsheiligtum von Yazılıkaya*. Istanbul.
- Simon Zsolt 2009. „Die ANKARA-Silberschale und das Ende des hethitischen Reiches”: *Zeitschrift für Assyriologie* 99, 247–269.
- Simon Zsolt 2011. „When Were the Fortifications of the Upper City of Hattuša Built?”: *Anatolica* 37, 239–249.
- Simon Zsolt 2013. „Wer war Großkönig I(a)+ra/i-TONITRUS der KARAHÖYÜK-Inschrift?”: Feliu 2013, 823–832.
- Singer, Itamar 2001. „The Fate of Hattuša During the Period of Tarhuntašša's Supremacy”: Thomas Richter – Doris Prechel – Jörg Klinger (szerk.): *Kulturgeschichte. Altorientalische Studien für Volkert Haas zum 65. Geburtstag*. Saarbrücken, 395–403.
- Singer, Itamar 2006. „The Failed Reforms of Akhenaten and Muwatalli”: *BMSAES* 6, 37–58.
- Singer, Itamar 2009. „In Hattuša The Royal House Declined”. Royal Mortuary Cult in 13th Century Hatti”: Franca Pecchioli-Daddi – Giulia Torri – Carlo Corti (szerk.): *Central-North Anatolia in the Hittite Period. New Perspectives in Light of Recent Research. Acts of the International Conference Held at the University of Florence (7-9 February 2007)*. Studia Asiana 5. Roma, 169–191.
- Strobel, Karl 2008. „Die kulturelle und religiöse Entwicklung Altphyrgiens II. Von Hattuša nach Gordion. Mit einem Anhang zu Kızıl Dağ”: *Asia Minor Studien* 65, 639–671.